

ГЛАГОЛИ ЗА НАЧИН НА ПОВЕДЕНИЕ, ЗАЕТИ ОТ ОСМАНСКИ ТУРСКИ

Максим СТАМЕНОВ
Институт за български език, БАН, България
Email: maxstam@bas.bg

VERBS FOR WAYS OF BEHAVIOR BORROWED FROM OTTOMAN TURKISH

Maxim STAMENOV

Institute for Bulgarian Language, BAS, Bulgaria

Email: maxstam@bas.bg

ABSTRACT: In linguistic theory, Zeno Vendler's (1957) aspectual classification of verbs into four main classes—states, activities, accomplishments, and achievements—is well known. Activities are particularly amenable to thematic analysis because they can be subdivided into simple actions, behaviors, and occupations. According to Apresyan (2006), several of his 19 proposed verb groups concern activities, including human behaviors and how they are perceived or interpreted. Notably, in his discussion of behavioral verbs, Apresyan only includes those that deviate from societal norms or carry negative connotations from the speaker's perspective. This way of categorization implies that linguistically conceptualized behaviors conforming to norms are often left implicit, while deviant behaviors are much more predominantly explicitly labeled. To test the hypothesis that deviant behaviors are more likely to be reflected in language, we analyzed a sample of 121 verbs borrowed from Ottoman Turkish. With a few exceptions, these verbs denote actions or behaviors considered socially unacceptable. Our analysis aims to understand how language encodes cultural judgments and moral evaluations through lexical choices, particularly with regard to behaviors that fall outside of normative boundaries. This study contributes to broader discussions in semantics and sociolinguistics about how languages capture social attitudes through verb classification.

KEYWORDS: aspectual classification of verbs; main classes of verbs; activity verbs; thematic classification of verbs; verbs borrowed from Ottoman Turkish in Bulgarian; thematic distribution of vernacular verbs from Turkish in Bulgarian

I. УВОД ЗА ХАРАКТЕРА НА ГЛАГОЛНОТО ДЕЙСТВИЕ

В лингвистичната теория добре известна е т.нар. аспектиална (акционална) класификация на Зино Вендлер (Vendler, 1957) според която налице са четири основни класа глаголи – за състояние, действие, промяна и постижение¹. Що се отнася до класа на глаголите за „действие“, при тях на тематична основа имаме разграничени няколко вида глаголи, които са били включвани от различни автори, публикували по въпроса. Като че ли най-последователна от наличните в това отношение изглежда да е тематичната класификация на Аapresян (2006, с. 83). Сред 19-те изброени от него класове глаголи от „високо равнище“ налице са 8, с оглед на които действието като такова (в обобщения смисъл на *activity* „действие/дейност“ при Vendler 1957) би трябвало да се разграничи от другите акционални класове на базата на принадлежност към тематичен клас:

1. Действия – *атаковать, идти, писать, рубить*;
2. Дейности – *воевать, воспитывать, преподавать, торговать*;
3. Занимания – *гулять, играть, отдыхать, читать* (без допълнение);
4. Поведения – *баловаться, капризничать, скандалить, шалить* [които се открояват като отклонения от неутрално тълкуваното поведение в примерите, дадени от Аapresян; М. С.];
5. Въздействия – *Река вымыла глубокое корыто; Солнце прогревает воздух до 20 градусов; Дожди размывают железнодорожное полотно*;
6. Процеси – *выздоровливать, кипеть, расти, сокращаться*;
7. Прояви – *блестеть, звенеть, вонять, горчить, жечься* [проява на свойства или характеристики на субекта на съответния глагол];

¹ Разработката е осъществена по проекта „Онтология на предикатите за действие – лингвистично моделиране с фокус върху българския език“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“, Договор No КП–06–Н80 /9 от 8.12.2023 г.

8. Събития – *встречать* [случайно], *находить*, *происходить*, *случаться*.

Сред изредените налице е следното разпределение. Процесите, проявите и въздействията имат отношение към явления от природата, които в общия случай протичат без участието на човек. Действията, дейностите, заниманията и поведенията са в амплото на човешкото поведение. Събитията имат отношение и към двата свята – и на човека, и на природата, като характерното е, че при тях липсва позиция за семантичната роля на деятел (агент).

В случая нас ще ни интересува най-вече една от излъчените от Апресян групи – тази на човешките поведения и начините на тяхното възприятие и тълкуване (без да изключваме други възможности в това отношение). В тази рубрика той неочаквано (поне според приведените примери) включва само поведения, които се отклоняват по някакъв начин от нормата за приемливо държане в обществото и/или се оценяват отрицателно от този, който ги употребява, за да окачества това, което деятелят прави. Тази особеност се откроява още по-впечатляващо, когато се опитаме да преведем на български цитираните глаголи – *баловатся* „1. Палувам, играя си; правя пакости; 2. *разг.* Забавлявам се, занимавам се (с нещо) (несериозно, между другото, за удоволствие, като хоби)“, *капризничать* „капризничать“, *скандалить* „Правя, вдигам скандал(и); безобразнича; безчинствам“, *шалить* „1. Лудувам, палувам, немирствам (за деца). 2. *разг.* Правя номера; изневерява (ми) (часовникът, здравето)“ (Влахов, 2007). Както проличава, в два от случаите (*капризничать* и *скандалить*) значенията на руски са близки до тези, които са налице в български, но в другите два (*баловатся* и *шалить*) иманите предвид поведения се отклоняват от това, което подлежи на класификация според езиковата ни интуиция на българи.

Начинът на категоризация на групите глаголи от страна на Апресян ни навежда на мисълта, че в номенклатурата на езиково формулираните поведения има имплицитна норма за такива, които се очаква да бъдат следвани от членовете на обществото за сметка на такива, които се смятат според начина им на езиковоспецифично осмисляне като отклонения от нея. В предлаганата статия ще обърнем специално внимание на такива поведения, които се отклоняват от възприетата норма в различни отношения, особено при тези за социално взаимодействие. За целта ще бъде проведен анализ на извадка от 121 глагола, навлезли в езика ни от османски турски, които с малки изключения именува начини на държане, които не отговарят на нормите за социално приемливо поведение в обществото, така както те са кодирани със средствата на книжовния български език. Ориентацията ни ще бъде да установим по какъв начин турцизмите-глаголи се отклоняват в своето значение и начини на употреба от тези, които именува нормите и тяхното осмисляне в обществото, например в какви отношения *кандърдисвам* се отклонява в своето значение от неговите български синоними *увещавам*, *убеждавам* и *уговарям*.

II. ТЕМАТИЧНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ГЛАГОЛИТЕ, ЗАЕТИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ОТ ОСМАНСКИ ТУРСКИ

В историческите речници на българския език, в по-стари тълковни речници, както и в Grannes et al. (2002), има значително количество заемки от османски турски, които са били употребявани в българския език и в негови диалекти по едно или друго време през последните 150 години. Цонев (1934, с. 189–190) в специален раздел изрежда между други думи, които той класифицира като такива с „разни значения“, 37 турски глагола. Според изследване на Лакова (1970, с. 431) в РСБКЕ (1959) и в Андрейчин и др. (1955) има общо по около 1850 думи от турски произход, от които около 130 са глаголи. Част от тях са от турски, а други са възприети през турски от арабски и персийски. Налице също е малобройна група от гръцки, латински и италиански глаголи, преминали в българския чрез турския език. На този фон наглед неочаквано, когато за първи път си дадем за това сметка, повечето глаголи, заети в историята на българския език от османски турски и останали до днес в него, имат отношение по един или друг начин към това какво правят, мислят и преживяват хората².

Глаголите, които са показали по-голяма жизненост и продължават поне отчасти да бъдат все още ако не регулярно употребявани, то поне разпознавани при употреба и налице в

² Тук говорим за заемки от османски турски, тъй като няма доказана по еднозначен начин заемка от турски, навлязла в употреба в българския език след Освобождението на България от османско владичество, т.е. от 1878 г. насам до днес; за обсъждане вж. Стаменов (2011, с. 21–27).

съвременните тълковни речници, са следните 121 (тълкуванията им са основно по БТР 1994, но с добавки и поправки от наша страна там, където сме сметнали за подходящо с оглед на днешната им употреба):³

Алащисвам *прост.* Навиквам, обръгвам, приучвам се.

Аленея (се) Изпъквам с аления си цвят; червенея (се).

Артисвам 1. *прост.* В повече съм, оставам. 2. *разг., шег.* Изоставам.

Ашладисвам *разг.* Присаждам, облагородявам чрез присаждане (дърво или друго растение);

Бактисвам *прост.* Досажда ми, дотяга ми, пресищам се.

Баламосвам *разг.* Заблуждавам, залъгвам някого, правя го на балама.

Бастисвам 1. *остар.* Нападам ненадейно, внезапно, обикновено за грабеж. 2. *ист.* Надминавам, надвивам.

Бая Произнасям, шепна тайнствени думи, заклинания за лекуване и магия. ~ **си** 1. Ходя да ме лекуват с баене. 2. *прен., разг.* Говоря, приказвам, дрънкам нещо, на което никой не обръща внимание.

Баялдисвам *прост.* Губя съзнание, припадам, примирам.

Бендисвам, биндисвам *прост.* Харесвам.

Бича 1. Режа, разрязвам с трион дървени трупи на дъски, греди. 2. *прен., прост.* Върша тежка, неблагодарна и/или изнурителна работа.

Боклуча *разг.* Правя боклук, замърсявам.

Боядисвам Придавам багра, цвят на нещо; покривам нещо с боя; багря. ~ **се** 1. *разг.* Мажа части от лицето, косата си с боя, червило и т.н.; гримирам се. 2. *разг., неодобр.* Меня политическите си убеждения, партийната си принадлежност.

Будалкам *разг.* Залъгвам, подигравам някого, правя си шега с някого. ~ **се** Държа се несериозно, шегувам се с някого.

Бъзикам, базикам *разг.* 1. Бърникам, чопля нещо, занимавам се с нещо. 2. Шегувам се или подсторвам някого за нещо. ~ **се** Шегувам се с някого, дразня или подсторвам някого за нещо.

Вазгечтисвам *прост.* Възпирам, озаптявам някого да прави нещо, което не е в негов интерес, полза. ~ **се** Преставам, отказвам се (да правя нещо) поради досада от изпълнението му или поради невъзможност да го изпълня (което е източник на отрицателни емоции за мен и/или другите).

Вайкам се *разг.* Охкам, тюхкам се, съжалявам (от перс.).

Вардя/увардвам/увардя *разг.* Пазя. ~ **се** Пазя се.

Гилам *жарг.* Вървя, ходя, разхождам се (от *gelmek* „идвам“ според Grannes et al. 2002; също е считана за заемка от ромски).

Даврандисвам се *разг.* Съвземам се, оправям се телесно, възстановявам здравето си.

Далдисвам *прост.* Гмуркам се, плувам под вода.

Дамгосвам 1. Поставям отпечатък, дамга; жигосвам. 2. *прен., разг.* Нарочвам за някакъв, набеждавам; нарочвам, обявявам за лош. 3. *остар.* Изцапвам, правя на петна.

Даяня/деяня *разг.* Издържам (на работа, на натоварване и т.н.), понасям нещо.

Деребействам *разг.* Проявявам се, постъпвам като деребей, върша деребейства, държа се като деребей.

Дюдюкам *разг.* С викове и свиркане изразявам неодобрението си към някого или нещо.

Ергенувам/хергенувам *разг.* Ерген съм, водя живот на ерген, живея като ерген.

Забатачвам *разг.* 1. Забърквам, оплесквам някаква работа. 2. Не връщам нещо, взето назаем, не плащам задълженията си или слагам нещо така, че то става недостъпно не само за мене, но и за други, които биха искали да имат достъп до него. ~ **се** Оплитам се в нещо, забърквам се в нещо, което не мога да свърша или във ситуация, от която не мога да се измъкна.

Заборчлявам *разг.* Задлъжнявам някому; вземам назаем пари и ги дължа.

Записвам, озаптявам *прост.* Задържам, обуздавам.

Зевзеклендисвам се *прост.* Шегувам се.

Зяносвам *прост.* Правя нещо зян; похабявам.

Изкалпвам *разг.* Стъкмявам набързо.

³ Всички турцизми в статията за маркирани с получен шрифт.

Изкусурявам *разг.* Дотъкмявам, довършвам.

Изхайлазвам *разг.* Правя някой да стане хайлазин, безделник, негодник. ~ **се** Ставам хайлазин.

Изхайманявам *разг.* Правя някого хаймана. ~ **се** Ставам скитник, безделник, нехранимайко.

Изхайтвам *разг.* Правя някой да стане хайта; разхайтвам; Правя някой скитник, безделник, нехранимайко.

Инатя се *разг.* Упорствам безсмислено, проявявам инат.

Кабардисвам *разг.* Увеличавам, уголемявам обема си при ферментация; набъбвам, бухвам, шупвам.

Кавардисвам *разг.* 1. Запържвам в мазнина. 2. *жарг.* Ядосвам, дразня някого като му казвам нещо неприятно или извършвам нещо, което не му е по волята.

Каздисвам (се) *прост.* Ядосвам (се).

Кандилкам *разг.* Клатя, люлея. ~ **се** 1. Клатя се, люлея се. 2. Вървя, движа се, като се клатя, люлея (идва най-вероятно от турския жаргон, където *kandil* е засвидетелствано като „много пиян“; вж. Grannes et al. 2002).

Кандисвам *разг.* 1. Скланям, съгласявам се (обикновено след уговорки и убеждаване от страна на заинтересовано лице и/или колебания и съмнения по въпроса). 2. Примирявам се, задоволявам се (с/на нещо по-малко, отколкото съм искал или очаквал).

Кандърдисвам *разг.* Придумвам, скланям, увещавам (обикновено за/към нещо, за/към което даден човек не е склонен и/или има задръжки да направи). ~ **се** Скланям по своя воля, приемам да извърша нещо.

Каращисвам *разг.* Смесвам, размесвам.

Каталясвам (от гръцки) *разг.* Много се уморявам, капвам, прималявам от умора.

Кахъря се *разг.* Грижа се, безпокоя се, замислям се, опечалявам се.

Кепазя *разг.* 1. Срамя, опозорявам, излагам. 2. Развалям, повреждам. ~ **се** Излагам се, посрамвам се.

Кефва ми *разг.* Хрумва ми, поисква ми се (да направя нещо); идва ми настроение (да кажа или да направя нещо).

Кефя (се) *разг.* Изпитвам удоволствие (от нещо или някого), доставям (си) удоволствие.

Кирилия *разг.* Мърся, цапам, покривам с кир.

Ковладя *разг.* Клеветя [считана също за гръцка заемка].

Кодоша (се) *разг.* Подигравам, подкачам, задявам; присмивам се на някого; правя си гаргара с някого.

Косвам, косна *жарг.* Продавам (нещо някому).

Кофтя *жарг.* Развалям нещо [от гръцки през турски].

Куландрисвам *разг.* Грижа се за нещо, като го поддържам в добро състояние; стопанисвам.

Курдисвам *разг.* 1. Навивам часовников механизъм, за да работи. 2. Поставям, слагам, настанявам, разполагам.

Курдисвам се *разг., шег.* Настанявам се, разполагам се, обикновено там, където не се предполага да ми е мястото.

Къносвам Боядисвам с къна.

Кютам/кютя (си) *прост.* Мълча; кротувам си някъде, стремя се да не обръщам вниманието върху себе си.

Кютеча *жарг.* Бия, нанасям побой на някого.

Кяря *прост.* Печеля, излизам на печалба.

Лафя (си) *разг.* Водя лек, неангажиращ, забавен разговор с някого или в/с компания.

Майтапя *разг.* Закачам, подигравам, подхвърлям шег, закачки и/или глуми по адрес на някого. ~ **се** Шегувам се, закачам се, подигравам се с някого.

Маскаря *разг.* Срамя, излагам на присмех, позоря някого.

Мезя, замезя, замезвам *разг.* Ям, хапвам нещо по време на употреба на алкохол.

Ментя, ментосвам *разг.* Лъжа, лъготя, мамя някого с/за нещо.

Муфтя *жарг.* 1. Спечелвам, придобивам, обикновено без труд или за чужда сметка. 2. Кандърдисвам някого да ми даде нещо даром или да ми го подари.

Назлъндисвам, назландисвам се *разг.* Опирам се, противя се, дърпам се, капризничая, изпитвам вътрешни задръжки, когато някой друг се опитва да му убеди да направя или не нещо.

- Назорвам, назоря** *прост.* Принуждавам с увещания и/или заплахи някого пряко неговата воля, насила, да свърши нещо, което не е по вкуса му, което той иначе не би направил доброволно. ~ **се** Напъвам се да свърша нещо, което не ми е приятно да свърша или да правя.
- Натаманиявам** *разг.* Направлям нещо да е както трябва; нагласявам, натъкмявам.
- Огелпвам, огелпя** *прост.* Обърквам, развалям нещо.
- Озаптявам, заптисвам** *разг.* Усмирявам, обуздавам, възспирам някого да извърши нещо, което ще бъде в негова вреда и/или във вреда на други хора; затварям.
- Окапалзаниявам, изкалпазаниявам** *разг.* Правя някой да стане калпазанин; изкалпазаниявам, развалям, повреждам. ~ **се** Ставам калпазанин.
- Окаушвам** *жарг.* Вкарвам някого в затвора.
- Окелавявам** *разг.* Ставам келяв, хваща ме кел, покривам се с кел.
- Осефервам се** *разг.* Идвам на себе си, съвземам се (от прилошаване, от изненада).
- Пазаря** *разг.* 1. Уговарям цената и условията за покупка. 2. Наемам някого на работа. ~ **се** 1. Уговарям се, договарям се с някого за условията на някаква сделка, като настоявам за по-изгодна цена. 2. Уславам се, наемам се за извършване на някаква работа.
- Пелтеча** 1. *разг., пренебр.* Заеквам, запъвам се при говорене поради говорен дефект, силно вълнение или незнание. 2. *прен., разг.* Говоря объркано и несвързано.
- Пердаша** 1. *разг.* Бия, наказвам някого с бой. 2. *спец.* Оглаждам, изглаждам прясна мазилка.
- Пишмания се** *прост.* Ставам пишман, съжалявам за нещо, което съм сторил; кая се, разкайвам се.
- Разхайтвам** *разг.* Правя някой да стане хайта, безделник, хаймана. ~ **се** Ставам хайта, безделник.
- Рахатувам** *разг.* Живея на спокойствие, безгрижно, нашироко, на рахат.
- Рахатясвам** *разг.* Успокоявам се, умирявам се; освобождавам се от грижи.
- Резиля** *прост.* Посрамвам някого, излагам го на присмех, правя го за резил. ~ **се** Ставам за смях, за резил.
- Сапикасвам** *прост.* Съглеждам, съзирам. ~ **се** Опомням се, засрамвам се; досещам се.
- Сащисвам** *прост.* Забърквам, обърквам, смайвам. ~ **се** Стряскам се, слисвам се, смайвам се, обърквам се.
- Сефтоосвам** *прост.* Правя сефте на нещо, за пръв път върша или използвам, употребявам нещо.
- Сиктирдисвам** *прост., вулг.* Пращам по дяволите, прогонвам, пропъждам.
- Съкълдисвам се** *прост.* Хваща ме съклет, става ми досадно; притеснявам се, дотяга ми.
- Тараша; жарг.** Търся, претърсвам.
- Тафря (се)** *разг.* Гиздя (се), контя (се), труфя (се), перча (се).
- Тимаря** *прост.* 1. *остар.* Чеша (кон или друго животно). 2. *прен.* Бия, наказвам с бой.
- Трамня** *прост.* Разменям едно нещо за друго, обикновено като търговска сделка.
- Тупуркам** 1. Тропам, потропвам с крака (за кон или друго чифтокопитно животно); 2. *прен., разг.* Тропам, потропвам с крака (за човек) – било нескорошно, било поради нетърпение, било от палавост или пъргавина.
- Туткам се** *разг.* Работя туткаво; пипкам се, бавя се, мотая се.
- Уйдисвам** *прост.* 1. Прилягам, подхождам, съответствам. 2. Съгласявам се с някого, повеждам се по акъла му.
- Уйдурдисвам** *прост.* Нагласявам, нагаждам, натъкмявам.
- Хайдутувам** 1. *ист.* Ходя (като) хайдутин, действам като хайдутин. 2. *разг.* Действам като хайдук, безделник, разбойник.
- Хайлазувам** *разг.* Мързелувам, безделнича.
- Хайманувам, хайманосвам** *разг.* Държа се като хаймана, скитам се без работа; безделнича.
- Хамалувам** *разг.* Нося товари, върша много и тежка, хамалска работа.
- Харизвам** *прост.* Подарявам (обикновено собствени неща, които подаряващият смята за ненужни или с малка стойност или като жест на благосклонност към низшестоящ).
- Харча** *разг.* 1. Изразходвам, давам (най-вече пари за различни нужди). 2. Изразходвам, консумирам (най-вече за материали и консумативи за уреди).
- Чактисвам** *жарг.* Проумявам, схващам, досещам се, догаждам се, съобразявам, разбирам.
- Чалвам** *прост.* Удрям, блъскам силно. ~ **се** Побърквам се, смахвам се, ставам чалнат; чалдисвам се, полудявам.
- Чалдисвам (се)** *прост.* 1. Побърквам се, смахвам се; чалвам се. 2. Обърквам се, стъписвам се, шашвам се.

Чапкънувам *прост.* Проявявам се като уличник, хъшлак, развратник, коцкар.

Чаршафосвам *разг.* Покривам с чаршаф, пришивам чаршаф на юрган, одеяло.

Чаткам 1. *прост.* Удрям, тракам, шракам. 2. *жарг.* Проумявам, схващам, разбирам.

Чегъртам *разг.* 1. Стържа. 2. Произвеждам неприятен за околните шум с триене о твърд и/или неравен предмет.

Чиракувам Преживявам като чирак; работя, като уча занаят.

Чифтосвам *разг.* 1. Правя две неща да образуват чифт. 2. Събирам две разнополови животни да се размножават. ~ **се** 1. За животно – събирам с животно от другия пол в размножителния период. 2. *прен., прост.* За мъж и жена – образувам любовна двойка.

Чорбаджийствам *разг.* Държа се като чорбаджия; постъпвам като чорбаджия; чувствам се чорбаджия.

Шамаросвам *разг.* Удрям/плясвам шамар.

Шашардисвам *разг.* Смайвам, слисвам, обърквам; шашвам. ~ **се** Смайвам се, слисвам се, обърквам се.

Шашвам *разг.* Шашардисвам. ~ **се** Шашардисвам се.

Шегувам се Казвам или върша нещо на шега, правя си шега с някого.

Шишкавея *прост.* Ставам шишкав; дебелея, ставам дебел.

Шупелисвам/шубелисвам се *жарг.* Боя се, хваща ме страх.

Юрвам *разг.* Карам някого бързо, спешно да свърши някаква работа, понякога против неговите собствени желания и планове. ~ **се** Втурвам се стремително, спускам се, връхлитам, нахълтвам, нахлувам, налитам.

Юркам *жарг.* 1. Принуждавам някого да бърза, да тича; гоня. 2. Карам някого непрекъснато да върши някаква често безсмислена работа най-вече за да го тормозя. *В казармата старите много ни юркаха.*

С оглед на тематичното си разпределение значителна група от обсъжданите заемки именуват специфични прояви на вербално или невербално поведение на деятеля и/или експериментера им, като **вайкам се, гилам, далдисвам, даяня, забатачвам, заборчлявам, зяносвам, изкалпвам, изкусуриявам, изхайлазвам се, изхайманявам се, кандилкам се, кепазя се, косвам, кофтя, курдисвам се, кяря, огелпвам, разхайтвам се, сефтосвам, тараша, тафря се, тупуркам (прен.), туткам се, уйдурдисвам, хайдутувам, хайлазувам, хайманосвам, хамалувам, харизвам, резиля се, чапкънувам, чорбаджийствам** и т.н. За някои от тях според именуваното поведение се имплицира на какво психическо състояние те би трябвало да отговарят, както това е например при **туткам се** което предполага като свой корелат преживяването на нерешителност и колебание, така че връзката между вътрешни състояния и поведения, които те провокират или на които се дължат, е взаимно детерминирана и представлява част от фолкпсихологията, кодирана в езика ни.

Най-многобройна и впечатляваща група измежду глаголите-заемки е тази, която именува междуличностно действие и/или въздействие върху физическото и психическото състояние и поведението на друго лице от страна на деятел. Глаголите от тази група именуват отклонения по един или друг начин от обществените норми в това отношение. Сред тях изпъкват определени подгрупи на тематичен принцип:

- (а) за директно физическо действие: **бастисвам, кютеча, маризя, пердаша, тимаря (прен.) шамаросвам** и т.н.;
- (б) за противообществено поведение или поведенческо въздействие от страна на деятел спрямо контрагент: **деребействам, изхайлазвам, изхайтвам, назорвам, окалпазявам, разхайтвам, шашардисвам, шашвам, юрвам, юркам** и т.н.;
- (в) за подвеждащо, злепоставящо, грубо и под. речево и/или поведенческо междуличностно взаимодействие: **баламосвам, будалкам, бъзикам (се), дамгосвам, дюдюкам, зевзеклендисвам се, кавардисвам (прен.), каздисвам, кандисвам, кандърдисвам, назорвам, кепазя, ковладя, кодоша, лафя (си), маскаря, ментя, назлъндисвам се, резиля, сачисвам, сиктирдисвам, уйдисвам (на акъла на някого)** и т.н. Изключения в това отношение са **вазгечтисвам** и **заптисвам**, при които деятелят прави нещо, което смята, че ще бъде в полза на неговия контрагент, но това е в рамките на просторечието и мотивираните от него социални отношения.

Тясно свързани с поведенческите са простонародни по сферата си на употреба глаголи за психически преживявания, като **бактисвам, бендисвам, вазгечтисвам се, каздисвам се, каталясвам, кахъръ се, кефва ми, кефя се, кютя, назлъндисвам се, осефервам се, пишманя се, рахатувам, рахатясвам, сапикасвам (се), сащисвам (се), съкълдисвам се, чактисвам, чалвам се, чалдисвам (се), шашардисвам (се), шашкам (се), шупелисвам (се)**. Някои от тях в базовия за ориентация в това отношение несвърш. вид именуват състояния, като **кефя се** или **рахатувам**, докато други представляват преход към именуваното състояние, както това е при **рахатясвам** (с разгръщане във времето до пълно успокояване), или **шашардисвам се** (моментално с оглед на новопоявил се стимул). Специфична тематична група, свързана с глаголите за психически преживявания, представляват заемките, които бихме окарачили като отнасящи се към простонародната психофизиология и хигиена на човека, като **даврандисвам се, даяня, каталясвам, кирливя, окелавявам, пелтеча, шишкавея** и под.

Предлаганото разпределение на тематичен принцип е до известна степен условно, тъй като глаголите за поведение са тясно свързани с психическите преживявания, които ги мотивират и които представляват резултат от тяхно въздействие върху деятеля и/или адресата на глаголното действие.

III. ВРЪЗКИ МЕЖДУ ЗНАЧЕНИЕ, СТИЛ И РЕГИСТЪР НА УПОТРЕБА НА ЗАЕТИТЕ ОТ ТУРСКИ ГЛАГОЛИ

От стилистичните маркировки в РБЕ (1977-), БТР (1994) и други тълковни речници на българския език еднозначно проличава, че обсъжданите заемки с някои изключения се употребяват не в книжовната реч, а най-вече в принизената разговорна или в простонародната реч и в жаргона. Понякога представлява проблем по какъв точно начин да се класифицира даден глагол, тъй като границите между субстандартите не са твърдо установени. В спорните случаи, които съвсем не са малко, сме се ориентирали спрямо възможностите на съответния глагол да изразява потенциала на простонародната култура като маркирана спрямо установените норми на поведение в българското общество и в книжовния език за тяхно именуване. От всички изредени по-горе глаголи в употреба днес в българския език само няколко бихме идентифицирали като неутрално употребявани в книжовната реч, като **аленея (се), ашладисвам, боядисвам, къносвам, чаршафосвам, чегъртам и шегувам се**. Най-впечатляващ измежду тях е случаят с **шегувам се**, което идва от **шега (şaka)** в османски турски и няма синоним на български, докато **боядисвам, къносвам, чаршафосвам и чегъртам** именуват конкретни дейности, а **аленея** е глагол за възприятие на определен цвят. Други няколко могат да се използват в разговорния език, без това да имплицира ярко проявена пейоризация на значенията им и/или отрицателна оценка, като **ергенувам, кабардисвам, пазаря се или харча**. Останалите описани глаголи се използват в принизения разговорен език в посока към просторечието, жаргона и диалектите и се свързват с отрицателни или амбивалентни конотации, както това е при **бича (прен.), боклуча, инатя се, кавардисвам, каращисвам, куландрисвам, курдисвам се, мезя, натаманявам, пазаря, трампя, туткам се, уйдурдисвам, хамалувам и чифтосвам** и т.н. Да вземем глагола **зевзеклендисвам се**, който е достатъчно проблематичен не само за произнасяне, но и за дефиниция. Очевидно неговото значение трябва да се тълкува в смисъла на „правя се на зевзек; проявявам се като зевзек“. Оттук нататък сме изправени пред проблема как да обясним съдържанието на съществителното **зевзек**. В РБЕ (1977-) то е дадено като „разг. човек, който обича да се шегува, да прави шеги, да разсмива; шегобиец, шегоджия“. Едва ли обаче ролевата същност на **зевзека** започва и свършва на базата на амплото на **шегаджия** „човек, който обича да се шегува; шегобиец“. **Зевзеклъците** включват не само вербални шеги, но и поведенчески компонент на правене на шут с цел не само да се разсмее, но евентуално и да изложи пред зрителите с подобни прояви някой от присъстващите или трето лице. Средата, в която виреят и намират поле за изява **зевзеците**, също подлежи на определена квалификация. Едва би било подходящо да кажем, че „Двама софийски **зевзека** вчера правиха **маймунджулуци** на площад „Народно събрание“ за радост на събралите се **сеирджии**“. Подходящата среда, в която подобна проява би намерила по автентичен начин място, е селото или малкият град, които са наследници на възрожденските според своето наследство и обичаи. Поради тази причина **зевзеклъците**, описани например в „Чичовци“ на Иван Вазов, ни изглеждат като орисани от османския период на миналото ни.

Свързано със стилистическата неутралност на книжовните средства на езика е възприятието на по-голямата експресивност на изразните средства, които именуват „по живописен начин“ отклонения от нормативното поведение, особено, когато то е свързано с прояви, които се приписват на членове на определени социални групи. Така **тараша** се свързва с проява на по-голяма експресивност на израза, която се асоциира, от своя страна, с по-ярко проявявано поведенческо присъствие, в сравнение с именуваното книжовно *претърсвам*; **сащисам/сащисвам** е повече от *стряскам*; **трампя** е повече от *правя замяна (заменям)* и т.н. Експресивният потенциал на глаголите-заемки е очевиден за носителя на езика, но остава открит въпросът по какъв начин да опишем допълнителното значение и/или конотации, които заемките носят в/със себе си. Стилистичните маркировки за начина им на употреба като *простонародно (просторечно)*, *разговорно*, *жаргон*, които сме включвали към тълкуванията на глаголите, повечето от които са взети от БТР (1994), не са винаги сами по себе си достатъчни, тъй като повишената експресивност се свързва с промени в значението на заемките на фона на техните неутрални български синоними. В някои случаи налице са сложни метаморфози в съдържанието на съответните заемки (ако бъдат сравнени както техните значения в турски и в български, така и с оглед на близки синоними от самия български), които водят до съществени промени в семантичната структура на турцизмите, веднъж възприети у нас. Какви проблеми може да представлява тълкуването на значението на тези глаголи, ще се опитаме да илюстрираме с помощта на Grannes et al. (2002), където на глагола **багтисвам** се дава следното тълкуване:

Багтисвам/багтисам, багтиша v. 1. *obs.* To attack. Нападам. 2. *coll.* To beat, defeat, outclass.

Надвивам, надминавам. ► *basmak*.

В турски език глаголът-етимон *basmak* е с много и различни значения, от които най-близко до това, което ни интересува, е шестото в речника на Баскаков и др. (1977): „нападът (внезапно, врасплох)”. Щойервалд (Steuerwald 1988) от своя страна изрежда цели 19 различни значения на този глагол, едно от които е „нападам (внезапно, от засада)”. В съвременния български език **багтисвам** обаче не притежава нито първото, нито второто от значенията, приписани му от Grannes et al. (2002). Във второто значение, дадено като *разговорно*, според нас той въобще не се среща днес. Първото значение пък, дадено като *остаряло* в български, за разлика от турски, само частично отговаря на съвременната употреба, която бихме квалифицирали, от една страна, като *остаряла* (но само дотолкова, доколкото се употребява като синоним на *нападам*), а от друга, като *разговорна*. В действителност имаме работа не с едно, а с две взаимосвързани помежду си значения. За да стане ясно за какво става въпрос, нека да вземем следните две изречения:

(1) **Кърджалиите багтисват селото.**

(2) Един рапър **багтиса** Райна.

Примерът в (1) ни отправя към края на XVIII или началото на XIX век в българските земи, когато са върлували кърджалиите, т.е. в исторически контекст. Пример (2) пък ни връща в днешния ден, тъй като става дума за рапъри и насилване. И в двата случая обаче става дума не само за опит за нападение и дори не само за сполучило като такова (успешно) нападение/надвиване (независимо дали глаголът е от свършен или несвършен вид, което изглежда да е в противоречие с това, което ни учат в аспектологията). Става дума за нападение, което завършва с насилие, грабеж и/или съсипване. Иначе казано, този, който **багтисва**, е лош човек и действа, воден от зли намерения. Това са неща, които липсват в определението горе и които разграничават по значение *нападам*, *атакувам*, *надвивам* и др. от **багтисвам**. В турски **багтисвам** може да означава неутралното *нападам* и нападателят да бъде както лош човек с лоши намерения, така и добър човек с добри намерения, но в български не е така.

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Началната хипотеза, предложена за обсъждане в нашето изследване, беше, че в езика превес имат глаголите, които именуват отклонение от спрямо следване на нормата за държане в обществото, т.е. „да се държи прилично в обществото“ се дефинира на практика повече с оглед на това „какво да не правя“, отколкото според кодиран експлицитно с глаголи нормативен код „какво да правя“. С други думи с приоритет се ползват глаголите, които именуват отклоненията в поведението в сравнение с тези за социално регламентираната норма, например *капризнича* или *вилнея* спрямо описателните *държа се сериозно* или *държа се прилично*.

За проверка на посочената хипотеза на анализ беше подложен емпиричен материал от 121 глагола, заети от османски турски, които именуват поведения и свързани с тях начини на тяхното преживяване и осмисляне, като бяха констатирани няколко техни характерни особености. Първата от тях се отнася до модификации в определени посоки и повишена сложност на семантичната им структура в сравнение с техните най-близки български синоними, както това беше илюстрирано накратко с анализа на значението на **бастисвам**. Именно обогатеното по специфичен начин съдържание мотивира до голяма степен тяхното запазване и употреба в български и до днес. Ако съпоставим с оглед на тяхното значение глаголите *нападам* (в смисъл на „атакувам“) и **бастисвам**, ние ще забележим колко по-богата е семантичната структура на втория (с оглед на анализа, представен по-горе). Същото в разгърнат вид е валидно за тройката взаимно зависими от съдържателна гледна точка глаголи **кандърдисвам**, **назлъндисвам се** и **кандисвам**. Крайният резултат от усложняването на лексикалните значения на турцизмите-глаголи е с оглед на най-общата ориентация към тяхно принизяване в оценъчно отношение и свързваната с него специфична експресивност, която представлява тяхна втора особеност. Феноменологията на тези и подобни промени при заемаването не само на глаголи, но и на съществителни, прилагателни и наречия остава да бъде моделирана в по-големи детайли⁴.

Третата особеност се отнася до стиловите характеристики на турцизмите от изследваната глаголна група. Само няколко от тях могат да се използват неутрално в книжовния език. Основната тяхна част намира употреба в принизения разговорен език, просторечието и жаргона.

Тясно свързана с третата е четвъртата особеност, която е на социолингвистична основа и се отнася възможностите за използване на глаголите в различните социални регистри на езика. Специфично в това отношение е обстоятелството, че оценката на изразните средства може да е ориентирана в противоположни посоки от гледна точка на припознаването на говорителя с нормата в обществото или с отклоненията от нея. В простонародния език този, който **кютечи**, е **бабаит** с правото на силния и заслужава еднозначно **евала**. От нормативна гледна точка обаче **кютеча** имплицира остра отрицателна оценка както на деянието, така и на глагола, който го именува. Употребата на заетите от османски турски глаголи се свързват с речевите практики на принизения разговорен език, просторечието и жаргоните като социално маркирани регистри на тяхното използване. В този смисъл отклоненията от социалните норми за поведение придобиват еднозначно очертан вид – те са оценъчно маркирани с оглед на по-голямата си експресивност и според стилистичната си окраска, които се свързват с възможностите за употреба в различните социални регистри на езика.

От прегледа на наличните до днес у нас глаголи с произход от османски турски достигаме до извода, че социално регламентираната норма за поведение стъпва на много по-широка основа от тази на противопоставяния на изразни средства в рамките на книжовния език, каквато беше нашата начална хипотеза, като описаните отклонения от нормата се свързват с изтъкнатите по-горе основни особености в значението и употребата на турцизмите – семантично и стилово принизяване спрямо тези в езика-източник, повишена експресивност и тежнения към субстандартите на езика ни.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Андрейчин, Л. и др. (1955).** *Български тълковен речник*. 1-во изд. София: Наука и изкуство (Andreychin, L. i dr. Balgarski talkoven rechnik, 1-vo izd. Sofia: Nauka i Izkustvo).
- Андрейчин, Л. и др. (1994)** *Български тълковен речник*. 4-то изд., допълнено от Д. Попов. София: Наука и изкуство. (Andreychin, L. Balgarski talkoven rechnik, 4-to izd., dopalнено от D. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo)
- Апресян, Ю. Д. (2006).** Основные принципы и понятия системной лексикографии. – В: *Апресян, Ю. Д.* (отв. ред.) *Языковая картина мира и системная лексикография*. Москва: Языки славянских культур, с. 33 – 160. (Apresyan, Ju. D. Osnovnye printsipy i ponjatija sistemnoj leksikografii. – In: *Apresyan, Ju. D.* (otv. red.) *Jazykovaja kartina mira i sistemnaja leksikografija*. Moskva: Jazyki slavjanskih kul'tur, s. 33 – 160).

⁴ В тази връзка вж. публикацията на Стаменов (2014), където се обсъжда семантичната структура на отрицателния суперлатив в българския език, онагледен с примери турцизми.

- Баскаков, А. Н. и др., Ред. (1977).** *Турецо-рускии словарь*. Москва: Изд-во „Русский язык“, 966 с. (Baskakov, A. N. (red.) Turetsko-russkij slovar'. Moskva: Izd-vo "Russkij jazyk", 966 s.)
- Влахов, С. (2007).** *Нов руско-български речник*. София: ИК Парадигма. (Vlahov, S. Nov rusko-balgarski rechnik. Sofia: IK Paradigma).
- Лакова, М. (1970).** Структура и значение на глаголите от турски произход в български език. // *Български език*, т. XX, кн. 5, 431 – 441. (Lakova, M. Struktura i znachenie na glagolite ot turski proizvod v balgarski ezik. // *Balgarski ezik*, т. XX, кн. 1970, 5, s. 431 – 441).
- РБЕ (1977-).** *Речник на българския език*. Отг. редактори Кр. Чолакова и др. Т. 1 – 16. София: Издателство на БАН. (RBE. Rechnik na balgarskia ezik. Otg. redaktori Kr. Georgieva i dr. T. 1–16. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- РСБКЕ (1959).** *Речник на съвременния български книжовен език*. Под ред. на Ст. Романски. Т. I – II. София: Издателство на БАН, 2314 с. (RSBKE. Rechnik na savremennia balgarski knizhoven ezik. Pod red. na St. Romanski. T. I – III. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 2314 p).
- Стаменов, М. (2011).** *Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура*. София: Изток-Запад, 870 с. (Stamenov, M. Sadbata na turtsizmite v balgarskia ezik i v balgarskata kultura. Sofia: Iztok-Zapad, 870 p.)
- Стаменов, М. (2014).** Модел на значението на отрицателния суперлатив в българския език. // *Съпоставително езикознание*, кн. 2, с. 38–47. (Stamenov, M. Model na znachenieto na otritsatelnia superlativ v balgarskia ezik. // *Sapostavitelno ezikoznanie*, кн. 2, p. 38 – 47.)
- Цонев, Б. (1934).** *История на българскии език*. Т. II–III (Университетска библиотека № 134). София: Придворна печатница. (Tsonev, B. Istoria na balgarskiy ezik. T. II–III. (Universitetska biblioteka № 134). Sofia: Pridvorna pechatnitsa.).
- Grannes, A. et al. (2002).** Grannes, Alf, K. R. Hauge, H. Süleymanoğlu. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus Forlag, xxi, 583 p.
- Steuerwald, K. (1988).** *Türkisch-deutsches Wörterbuch*. 2. Aufl. Wiesbaden: Verlag Otto Harrassowitz, xii, 1294 p.
- Vendler, Z. (1957)** Verbs and times. // *The Philosophical Review*, vol. 66, 2, p. 143 – 160.